

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІДДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ**У ПОВІСТЯХ БОРИСА ХАРЧУКА*****Анотація:***

У статті йдеться про віддієслівні утворення, використані в повістях Бориса Харчука. Аналізуються дієприкметники, дієприслівники, інфінітиви. Досліджено найтиповіші їх семантико-граматичні параметри.

Ключові слова: дієприкметник, дієприслівник, інфінітив.

Annotation:

The article to deal with verbal creation, used in the story of Boris Charchuk. Participle I, participle II and infinitive are analyzed. Their typical semantic-grammatical options are investigated.

Key words: participle I, participle II, infinitive.

Постановка наукової проблеми та її значення. Семантико-граматичний статус віддієслівних утворень проаналізований І. Р. Вихованцем [1], [2]. Проте особливості їх використання у мові творів окремих авторів ще досить мало вивчені. Тому обрану тему дослідження можна вважати актуальною.

Мета цього дослідження полягає в ґрунтовному аналізі специфіки віддієслівних утворень у повістях Бориса Харчука.

Завдання роботи:

*проаналізувати особливості використаних автором дієприкметникових форм;

*охарактеризувати семантичну специфіку дієприслівників аналізованих творів;

*дослідити використання інфінітивів Борисом Харчуком.

Для аналізу ми використали збірку повістей Бориса Харчука «Подорож до зубра» (К.: Рад. письменник, 1986. – 368 с.).

У творах збірки Бориса Харчука значна кількість дієприкметників вжита в найтиповішій для них позиції означення, напр.: *Жили в землянках над замерзлим Стиром* (с. 340); *Зрубані верби, висічені верболози й куширі понесла вода – береги Ірпеня оголювалися* (с. 41); *Широкополий плац черкав по зарошеному споришеві* (с. 8); *Я рішуче завернув до прутастих залізних зварених воріт і до такої ж хвіртки* (с. 56).

Борис Харчук використовує дієприкметники, в яких на означальне значення накладається обставинно-причинове або допустове, напр.: *Розпалена, розщедрена на ласку, сусідка не відпускала дівчинку, поки не доторкалася своїми пухкими губами її шийки і груденят* (с. 251); *Здорожена, втомлена, вона [Морозиха] допомагала порпатися на городах задурно, за так, за прости біг* (с. 338); *Тіпаний війною, але все ж не осквернений ні ошуканством, ні злиднями: волошка в маминій сорочці, хіба жив – ішов до неї?* (с. 108).

Значна кількість дієприкметників у повістях Бориса Харчука виконує синтаксичну роль присудка, напр.: *Город виораний: грузла, чавкала, витягуючи з ріллі шкарбуни* (с. 206); *Чорний оселедець закручений за вухо, молодий чорний вус хоробрює – обличчя гартоване сонцем, вітром і порохом* (с. 345); *Веранда була залита світлом* (с. 61). Деякі котеджі *інкрустовані* дзеркалами, кольоровою керамікою (с. 56).

Ряд дієприкметників у мові зазнав процесу ад'єктивації. Такі ад'єктивовані дієприкметникові форми можна побачити у повістях Бориса Харчука: *А плакуча верба край села вже викинула котики* (с. 144); *Здавалося, що її пальці стали видющими і самі бачили, де вродився бур'янець, який листочок прив'яв, – так шпарко рвали й пакували, й пакували в запаску* (с. 4); *Пригнічене і колюче забралось з її тіла, витручилося з душі, ввійшло під ноги, в землю* (с. 116); *Мені імпонувало його відкрите, розумне обличчя* (с. 99). Тут представлена й оказіональна субстантивація:

Нагороджений прийняв її [шаблю], ставши на коліна (с. 360).

У повістях збірки широко функціонують дієприслівники з семантикою часу, зокрема таких, у яких дієприслівникова словоформа вказує на час, перебіг якого здійснюється одночасно з триванням дії, вираженої головним дієсловом: *Ступаючи до порога, дивилися на фотографії* (с. 131); *Я тис йому руку, відчуваючи, що її пальці холодні й що вони чомусь тремтять* (с. 57); *Прополовши, ми мовчки стояли перед пам'ятником* (с. 102); *Спускаючись, ми покидали старезні невідомо ким і коли посаджені могутні липи* (с. 104).

У тексті наявні дієприслівники з семантикою часу, які вказують на дію, яка випереджає процес, виражений основним дієсловом: *Добре пригнувши його [дротика] за вухо, розгорнула газету* (с. 133); *Роздобуте їй передав терапевт, виманивши з палати* (с. 183); *Скінчивши, перекинула в миску склянку меду, перемішуючи ложкою густу масу* (с. 185); *Постоявши, Морозиха рушила* (с. 349).

Дія основного дієслова випереджає дієприслівникову у реченні: *Полежала і, спочивши, залізла під кожух, вкутуючись* (с. 32); *Відчинивши дверцята хлівця, відразу ж їх і зачинила за собою, не впускаючи курей* (с. 121).

У повістях Бориса Харчука представлено цілий ряд дієприслівників з контекстуальною семантикою причини. Як правило, такі дієприслівникові словоформи, мають семантику, пов'язану з почуттями: *І, мовби побоюючись, щоб від її радості мак не переродився завчасно, поки висіє в землю, насторожено й клопітко зав'язувала торбинку, щоб на насіння не впало й пилиночки* (с. 142); відчуттями: *Спантеличившись, я сказав, чого прийшов* (с. 58); внутрішнім світом суб'єкта: *Самозаглибившись, Ліна чи й почула, як котрась із хворих невдоволено дорікнула матері* (с. 188); ставленнях до інших суб'єктів: *Хворі, заздрячи, повернули голови, але з тактовності ніхто не підійшов* (с. 215); мислительною діяльністю: *Помовчала, згадавши, що не*

відіграла сир, і чомусь задумалася (с. 262); **Згадавши**, що наш гуртожиток, який містився у вцілілому від війни готелі, спрямувалися туди (с. 63); фізичним станом: **Утомившись** рвати травцю правицею, Христофориха перекинула мішечок собі під інший бік і управлялася лівицею (с. 16); моральним станом: *Відпасувач, відчуваючи* свою вину, теж приніс якусь мазь, але Христофориха не захотіла її взяти (с. 18). У творах Бориса Харчука представлена і причина, викликана дією неістот, напр.: *Синя хустина, розв'язавшись*, з'їхала її [Христофорисі] з голови на шию (с. 6); *Тужавіло, наливаючись*, колосся (с. 105).

Борис Харчук вдається також до вживання дієприслівників з контекстуальною семантикою мети: *В палату заглянув Ілля Мартинович, виманюючи* Ліну пальцем (с. 183); *Він ще трішки полежав, слухаючи синицю* (с. 227); *Контральто втихло, набираючи* сили (с. 300); Мета знаходить свою реалізацію не лише через осіб, а й тварин: *Півень знову затупцяв за порогом, наче б заганняючи* курей у повітку (с. 203); *Корова непомітно пригнулася своїм хребтом, аж прилягла, віддаючи* молоко (с. 6); *В хліві заревіла, кличучи* її, корова (с. 21).

Дієприслівників з семантикою умови в аналізованих повістях найменша кількість. Стосовно часового чинника семантика умови випереджає часове значення головного дієслова: *Їй [Мар'яні] так кортіло, щоб свекруха Генця, привітавшись*, промовила бодай слово, та свекруха, мовби стоячи у воротях, лише весело зорила на неї (с. 211); *Правда, ці її думки – не покинути матір – були аморфними: вона й не уявляла, що робитиме, де працюватиме, перевівшись* на заочне відділення (с. 212).

Дієприслівники з допустовою семантикою теж представлені у повістях. Словоформи цього семантичного контекстуального різновиду виступають свідченням того, як дія основного дієслова суперечить дієприслівниковій: *Спалахнувши*, вона відразу ж і зів'яла: *вміла тримати себе в руках*

(с. 55); *Мовби й не дивлячись на мене, і не удостоюючи своєю увагою, він кинув мені свою руку, рекомендуючись* (с. 57); *Не дочікуючись зупинки, попросив водія випустити* (с. 78).

У мові повістей наявні дієприслівникові словоформи з семантикою наслідку. Вони вказують на результат, який зумовлює дія дієприслівникової форми, напр.: *На неї [Морозиху] відразу ж дмухнуло димом і чадом, забиваючи* намороки (с. 332); *Кури стріпували крильми, зриваючи вітер, дзьобали в двері, викликаючи її [Мар'яну]* (с. 122); *Схопилася, полохаючи себе* (с. 15); *Вона [Соломонія] дивилася на траву, яка росла чубцями, прикриваючи пісок і камінчики* (с. 14).

Повісті репрезентують і дієприслівники з означальною-обставинною семантикою. Вони служать для характеристики процесу, вираженого головним дієсловом. Ці дієприслівникові словоформи у тексті твору вказують на: 1) манеру сидіння: *Мар'яна сіла на ліжко, примощуючись* край столу (с. 132); *На чому стояв, на тому й сів, підкуливши* ноги (с. 78); 2) манеру прийняття їжі: *Поволеньки пила чай, сьорбаючи* його з великої червоної фаянсової чашки (с. 133); *Корова доїла пашу спокійно, то підіймаючи, то опускаючи* голову (с. 6);

3) манеру перебігу природного явища: *Дощ барабанив не перестаючи: шалкий вітер час від часу пориви сто задував у вікно, а в хаті розпросторилася тепла і висвітлена тиша* (с. 133); 4) манеру спілкування: – *Тютільки-тютіньки, милі, гарненькі, – кликала, сиплючи* по зернині зі жменьки й поступаючись, – у хлівець, у курник вони не підуть, хоча б заманити в повітку (с. 202); 5) манеру пересування істот і транспортних засобів: *Пороркуючи, коні попливли, несучи вершників* (с. 346); *З лісу скрикнула, пролітаючи, електричка* (с. 9); *Йому [відпасичу] було байдуже до худоби, яка никала, не знаходячи собі місця* (с. 11); 6) манеру лежання: – *Я ніколи не лежала, хворіючи* (с. 31); 7) манеру стояння: *Піднявши голову, стояла корова* (с. 5); *Корова не хотіла*

пастися, і вони обоє якийсь час стояли, задержши голови, наслухаючи, як дзвенять рейки і гудуть електровози (с. 13).

Інфінітив виявляє себе необхідним компонентом структури дієслівного складеного присудка. Лексико-семантичну основу присудка утворюють інфінітиви повнозначних дієслів. Допоміжна частина охоплює особові форми модальних і фазових дієслів (або прикметники з модальним значенням), які доповнюють лексичне значення.

У повістях означеної збірки наявні фазові інфінітиви, які вказують на

1) початок дії: *А Сонько сидів-сидів, лунав-лунав очима, та й почав вечеряти (с. 132); А як сонце стало заходити, річечка зарум'яніла, очерети зачервонились (с. 137); Він розохотився, почав набирати з грудки більше (с. 169); Підсипала в грубу вугілля й заходилася готувати матері не будь-що: начинку в курячій шийці (с. 211); Той, підсвистуючи, наслідуючи мелодію «Мой адрес не дом и не улица...», заходжувався протирати вітрове скло (с. 229);*

2) закінчення дії: *Мар'яна перестала гладити Сонька (с. 136); Марунка і Таська покидають бобратись в піску (с. 234); Христофориха покинула рвати траву, виполола кут молочайки, вицідила з кореня й зі стебла біле молочко й змащувала поранену дійку: гедзі гіркого не їдять і так чіплятимуться (с. 17); Як мати скінчила йому оповідати цю казку, їй з очей капнули сльози і впали йому на голову: кап-кап (с. 258); Марунька й Таська кинули обідати – захапались, не знаючи, з чого почати: поїли б очима усе доценту (с. 277).*

У тестах наявні з модальними слова типу **могти, мусити, треба**. Вони забезпечують вказівку на особово-способові форми: *Та вона вже не могла зупинитися (с. 138); Та й на подвір'ї нікого: хто, крім скульптурної Катерини, зміг би мене почути? (с. 56); Нікому не треба слати телеграм (с. 181); Мусила тримати дома (с. 18).*

Використання інфінітива з атрибутивним значенням, тобто такого, який

забезпечує у реченні роль означення, досить обмежене. Це помітно і в текстах повістей, напр.: *Тільки їй нема часу **стати й постояти**: обламує гичку* (с. 147); *Полковник не зійшов з коня, сказав, що б'є ханові чолом і що не час **пити** кумис: інший напій везуть свати, вже наближаються* (с. 348); *І не мала **зваги** вступити, зайти у це село в густих садах, у кучерявих вербах: навіщо заносити у цей рай свою невтішність?* (с. 336); *Вона [Морозиха] забирала сина зі школи – з Академії, бо найбільша наука – **любити** рідну землю* (с. 345); – *Це ж гріх – **не поїхати**. Правда ж?* (с. 96); – *Щоб не забувати науку **перемагати*** (с. 96).

Інфінітив має здатність виконувати функцію обставини. Це обставина мети. Її вживання обмежується семантичним фактором. Інфінітив забезпечує цільове функціонування у тому випадку, коли пов'язується з дієсловом, яке означає рух у певному напрямку. У тексті повістей представлено кілька інфінітивів зі значенням мети, напр.: *Він пустив коня **пити** воду* (с. 137); *Спочивши в червоному кутку на телевізорі, вони йшли **готувати** на вечерю манку* (с. 185); *І Мирониха думала про сина: він скінчив дяківну, тобто науку в слобідського дяка, і подався **вчитися** далі* (с. 336).

З погляду семантики інфінітив забезпечує такі загальні значення, як нерозумність дії: – *Позиркую ж на вас, та й думаю: і чого б ото вам мерзнути?* (с. 118); вагання при виконанні певної дії: *Зупинитись, стати й не оглянутись?* (с. 50); постійність виконання дії: *Голубити, милувати – обсіпати дітей поцілунками було її потребою* (с. 251); характеристика особи: *Свиней йому відпасувати* (с. 14).

Обґрунтування отриманих результатів дослідження. В аналізованих повістях Бориса Харчука дієприкметники рівною мірою виступають у своїх типових синтаксичних функціях означення і присудка. Субстантивовані і ад'єктивовані форми використано епізодично. Дієприслівники вжито у всіх їх контекстуальних семантичних різновидах: темпоральному, причиновому,

цільовому, умовному, допустовому, наслідковому і означально-обставинному.

У текстах повістей інфінітив найповніше забезпечує дієслівну репрезентацію, не використовуючись в іменниковій семантико-синтаксичній позиції. Вивчення специфіки віддієслівних утворень варто продовжити на аналізі матеріалу інших повістей Бориса Харчука.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Вихованець 1988*: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

2. *Вихованець 1992*: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с

Специфіка функціонування віддієслівних утворень у повістях Бориса Харчука //Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство: Збірник /За ред. д.ф.н. Ткачука М.П. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – Вип. 33. – С. 300-306. – 0, 4 др. а.